

УДК 340.114.5

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.28>**Тетяна Михайліна,**

докт. юрид. наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРАВОСВІДОМІСТЬ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ: КІБЕРНЕТИЧНИЙ ТА СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Статтю присвячено інтегративній ролі правосвідомості у правовій системі суспільства. У тому числі розкрито її кібернетичний та синергетичний аспект.

У статті зроблено висновок, що, поряд із традиційно визначеними складниками правової системи (система права, правова ідеологія та юридична практика), функціонує відносно самостійний елемент правової реальності – правосвідомість, який не можна у повному обсязі включити до будь-якого з перелічених базових елементів через постійний вихід правосвідомості за їх межі. Також не є можливим повноцінне виділення досліджуваної категорії в окремий компонент, оскільки у будь-який момент часу через правосвідомість забезпечується уся множина зв'язків, які відбуваються всередині системи права. На підставі зазначеного констатується існування правосвідомості як розумово-психологічної категорії як відносно незалежного елемента правової системи, що забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень та емоцій щодо фактичного і бажаного стану правових феноменів.

Наголошується на тому, що всі елементи правової реальності набувають балансу та взаємозгодженості, заломлюючись у свідомості законодавця, судді, пересічного громадянина як суб'єкта права, тим самим надаючи правовій реальності ознак самоуправління. А отже, синергетика правової системи виявляється у її самоузгодженні, саморозвитку, які відбуваються за рахунок безперервної взаємодії правової ідеології, системи права та юридичної практики. Але зазначений взаємозв'язок виникає не сам по собі. Логічно передбачити певні сполучні ланки, що відіграють роль «провідника», забезпечуючи взаємопроникнення та взаємовплив усіх елементів правової системи. І однією з таких ланок виступає правосвідомість, яка формує можливість утвердження концептуальних підходів до права, втілення їх у самій сутності правових приписів з наступним відбиттям форми і змісту цих приписів на фактичній поведінці особи.

У статті відзначається, що взаємозв'язок правової системи з іншими системами соціуму здійснюється за кібернетичним принципом та характеризує їхній зовнішній оботільний вплив одна на одну.

Ключові слова: правосвідомість, правова система, кібернетика, синергетика, інтеграція.

Постановка проблеми. Фактичні правові системи держав останнім часом зазнають суттєвих трансформацій, пов'язаних із глобалізаційними процесами, посиленням впливу чинників неюридичного середовища (зокрема, інформаційного), об'єктивним поживанням суспільного життя. На підставі цього в науковій літературі все частіше переосмислюється і традиційний склад загальної моделі правової системи, додаються нові елементи з окресленням їхньої ролі, серед яких нерідко називається саме правосвідомість. Підтримуючи таке розширення елементного складу правової системи за рахунок правосвідомості, вважаємо за доцільне не лише констатувати цей факт, а й розкрити специфіку правосвідомості як інтегративного елемента правової системи, що реалізує свої функції на засадах синергетики та кібернетики. Зазначені питання майже не

ставали предметом наукових досліджень, що вказує на актуальність вибраної тематики та необхідність її розробки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане дослідження базується на наукових працях, присвячених загальному аналізу правової системи та правосвідомості. Серед науковців-правників, які зробили значний внесок у розробку зазначеної проблематики, можна згадати таких, як: С. Алексєєв, Ю. Калиновський, О. Скакун, Т. Огаренко, Н. Оніщенко, О. Петришин, Д. Тихомиров, Ю. Тихомиров, М. Цвік, М. Цимбалюк, М. Черкас та багато інших. Проте, як зазначалося вище, в окресленому аспекті правосвідомість раніше не розглядалася.

Метою наукової статті є аналіз кібернетичного та синергетичного аспектів правосвідомості, які зумовлюють її інтегративність щодо правової системи суспільства.

Виклад основного матеріалу. Якщо використовувати загальнодоктринальний комплекс знань про системність та системні утворення, з'являється можливість перейти до аналізу ознак правової системи, яку Т. Огаренко характеризує як «каркас, на якому існує правова держава» [1, с. 12], що насправді правильно лише частково, оскільки на каркасі правової системи існує будь-яка держава без винятків, але характерні ознаки «каркасу», як і держави, будуть змінними одиницями залежно від їхньої типології та взаємного безперервного впливу.

Еволюцію підходів до розуміння правової системи (змістову, а не хронологічну) можна проілюструвати, починаючи від «сукупності правових норм, що регулюють суспільні відносини, і комплексу взаємопов'язаних та узгоджених юридичних засобів, спрямованих на реалізацію цих норм, а також юридичних явищ, що виникають внаслідок правового регулювання і реалізації норм права» [2, с. 6], що видається дещо неповним через виключення з правової системи явищ, які передують створенню правових норм у суспільстві або зумовлюють їх.

Другою групою доктринальних підходів до правової системи (правової реальності) є її визначення як «правової організації суспільства, сукупності усіх юридичних інститутів та засобів, що існують та функціонують в державі» [3, с. 251], або «сукупності усіх правових явищ, що виникають у суспільстві» [4, с. 118; 5, с. 409], або «історично обумовленої, взаємопов'язаної та взаємозалежної, ієрархічно структурованої правової цілісності, що включає право, пануючу правову ідеологію, юридичну практику та правову культуру, що здійснює регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування» [6, с. 315–316], які дуже близькі за своїм змістовим наповненням та майже стандартним виділенням ключових компонентів.

Крім того, на хвилі популяризації природно-правових ідей виділяються підходи до правової системи як такого соціального феномену, що базується на принципах природного права, політичного плюралізму, пріоритету прав людини, відповідальності держави перед особою, забезпечення політико-правових процесів на основі компромісу і співробітництва [7, с. 6], а до методологічних основ розробки поняття правової системи у цьому контексті відносять: 1) широке застосування системно-цілісного підходу до правових явищ; 2) затвердження соціологічного підходу до права; 3) розвиток порівняльного правознавства; 4) становлення і зміцнення в юридичній науці руху за багатоаспектне бачення права [8, с. 14]. І це є абсолютно пра-

вильним, якщо йдеться про правову систему демократичної, соціальної держави, з орієнтацією на гуманістичні цінності, але навряд чи є прийнятним для узагальненої характеристики моделі правової системи.

І нарешті, підходи до визначення правової системи останніх років характеризуються виділенням у ній, поряд із класичними, таких елементів, які раніше «розмивалися» дослідниками, включалися до інших груп. Так, згідно з Т. Огаренко, правова система виступає як відносно самостійне цілісне, впорядковане соціальне утворення правових суб'єктів (осіб, організацій, держави) й інститутів, соціально-правових відносин і процесів, власне права (норм, принципів), що ґрунтується на джерелах права, зумовлюється специфічними особливостями правосвідомості нації як результату історично-суспільної діяльності, культурного розвитку та функціонує завдяки законодавчій системі і юридичній практиці з метою забезпечення та утримання правопорядку [1, с. 8]. Нескладно помітити, що це визначення є досить універсальним, оскільки дійсно включає розуміння правової системи незалежно від її типу, а крім того, виділяє як базовий елемент правосвідомості, як такий, що зумовлює усі інші компоненти правової реальності.

Визнаючи переваги наведеного вище підходу, звернімося до ролі правосвідомості та її місця у функціональній єдності складників правової системи, тим більше, що теорія правосвідомості, оскільки вона є загальновизнаною та фундаментально розробленою, зі стрімким розвитком суспільних відносин та тенденціями глобалізації, останніми десятиліттями розкривається в новому аспекті.

Так, головною рисою правосвідомості та такою, що ставить її у специфічне положення серед усіх інших елементів правової реальності, є те, що множина вхідних та вихідних чинників, стикаючись на межі правосвідомості, трансформується в іншу множину – передумов існування права, його фактичного буття та наслідків цього.

Правосвідомість як феномен соціокультурного світу є сукупністю поглядів на ідеї, що виражають ставлення до законності й правопорядку та уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Правосвідомість особистості є, з одного боку, одним з елементів її правової культури, а з іншого – правової культури суспільства в цілому (поряд із такими елементами, як: право, правові відносини, правова наука, правові установки, правотворча діяльність тощо) [9, с. 8], а крім того, правосвідомість формує уявлення про бажане право, що суттєво розширює її межі

порівняно з визначенням поведінки як правомірної чи неправомірної.

З позиції представників юридичної науки (О. Скакун, Ю. Тихомиров та ін.) [10; 11, с. 93] правосвідомість визначено як систему відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце й роль у забезпеченні свободи особистості та інших загальнолюдських цінностей. І саме останні якості, що ними виділяються, на наш погляд, є визначальними щодо місця правової свідомості у правовій дійсності, оскільки такі її властивості характеризують правосвідомість не лише як уособлення знань та відчуттів щодо правових явищ, а рушійну силу змін як у правовій системі, так і в суміжних підсистемах соціуму.

І враховуючи, що кожній цивілізації притаманна власна соціорегулятивна система, яка має у співвіднесенні з іншими загальні та відмінні властивості, причому її своєрідність зумовлюється домінуючим соціальним регулятором (правом, релігією, звичаями, традиціями) [12, с. 22], правосвідомість виступатиме одночасно як засіб формування зазначених регуляторів, засіб їх сприйняття та трансформацій, іншими словами, можна стверджувати факт відсутності правосвідомості як такої, натомість вона існує лише стосовно інших правових явищ чи категорій і розвивається паралельно з ними.

Повною мірою визнаючи те, що генеза правосвідомості зумовлена спонтанними соціальними процесами, пов'язаними з конструюванням правил, зразків, норм та вибором тих або інших варіантів поведінки, засобів комунікації, саморепрезентації, побудови мікросвітів соціально-правової реальності на основі горизонтальних, а не вертикальних зв'язків, і те, що правосвідомість виявляється не стільки в намірах, побажаннях та настановах, скільки в конкретних діях різноманітних соціальних суб'єктів [13, с. 8], – для конкретизації уявлення хотілося б додати складність відстеження руху правосвідомості виключно у горизонтальному чи вертикальному напрямі, оскільки горизонтальні зв'язки будуть властиві правосвідомості під час циклічного та безперервного сприйняття інших елементів правової реальності, але елемент вертикальності з'являється тоді, коли через правосвідомість відбувається взаємозв'язок із системою більш високого порядку (а саме, соціальною) або коли різні чи відносно різні прояви характеризують різні рівні правосвідомості (соціальний, груповий, індивідуальний).

Звідси випливає, що для результативної оцінки місця та ролі правосвідомості

у правовій системі будь-якої держави слід визнати її динамічний характер, схильність до розвитку або інволюції разом з іншими складниками правової дійсності, але навіть, попри істотний динамізм правосвідомості, вона здатна створити атмосферу, в якій діє право, забезпечити стійкість правової системи, що трансформується, завдяки наявності в її підставі якоїсь константи [14, с. 611–612], насамперед моральних установок – справедливості, обов'язковості, солідарності, взаємодопомоги, толерантності, колективізму та ін. [15, с. 86–87]. Особливого значення наведене твердження набуває в розрізі сучасної суспільної орієнтації у більшості розвинених країн світу на формування інституцій правової держави та громадянського суспільства, які у своєму підсумку спираються на процеси рефлексії у правосвідомості.

Для орієнтації на окреслення об'єктивної ролі правосвідомості та її місця серед інших правових явищ уваги заслуговує теза І. І. Коваленка про те, що феноменологічна редукція полягатиме у фіксації меж традиційних уявлень про право та заданні напряму пошуку предметного смислу права. Такий смисл виникає у свідомості правового суб'єкта під час безпосереднього сприйняття та освоєння правових явищ [16, с. 107]. Але, конкретизуючи зазначений підхід, можна констатувати виникнення уявлення про певні юридичні феномени не окремо, а в комплексі, або щодо інших, причому трансформація кожного елемента спричинятиме видозміну не лише його, а й інших компонентів правової реальності у свідомості особи.

Знову звертаючись до загальної теорії систем, їхньої цілісності й одночасно неоднорідності елементного складу, зазначимо, що справедливою видається ідея оцінки основних напрямів сучасного «синтезованого» праворозуміння, в межах яких правові явища вивчаються з позиції їхньої «різномірності». Причому для побудови інтегральної теорії правосвідомості необхідне комплексне дослідження структури, функцій та динаміки останньої в плані багаторівневого її вивчення: філософсько-правового (що включає онтологію, логіку, гносеологію, антропологію та аксіологію осмислення й реалізації права), соціологічного, психологічного, культурно-історичного, теоретико-правового, системно-динамічного та ін. [17, с. 13]. А для достовірності окреслення місця та ролі правосвідомості у правовій системі у будь-якому разі видається необхідним визнання не лише її діалектичного характеру, а й інтегративних властивостей, інакше кажучи, інтегративне праворозуміння актуалізується не саме по собі, а через правосвідомість. Усі елементи

правової реальності набувають балансу та взаємоузгодженості, заломлюючись у свідомості законодавця, судді, пересічного громадянина як суб'єкта права, тим самим надаючи правовій реальності ознак самоуправління. Абстрагуючись від регулятивної ролі права щодо суспільних відносин та виходячи з продемонстрованих ознак правосвідомості, які власне і визначають її місце серед інших елементів правової системи, не варто обмежуватись лише констатацією інтегративності усіх правових феноменів у суспільстві, а слід звернутись до законів кібернетики, через призму якої можна конкретизувати місце та роль правової свідомості.

Кібернетика (з грецької *kybernetike* – мистецтво управління) – наука про загальні риси процесів та систем управління в технічних пристроях, живих організмах та людських організаціях [18, с. 196]. Причому чим складніший об'єкт, що управляється, чим більшою є множина його можливих станів, тим складніше слід будувати систему управління [19, с. 93–94]. Відзначаючи ж різномірність та різновекторність юридичних процесів у суспільстві, які перебувають у постійному русі та взаємодії, виходимо на синергетичність правової системи, оскільки «синергетика вивчає механізми самоорганізації окремого класу систем (а саме, відкритих та нелінійних) найрізноманітнішої природи» [20, с. 28].

Теза про синергетичність правової системи не є новою у вченні про право та державу. Так, І. С. Кривцовою фундаментально досліджувався аспект синергетики під час здійснення компаративного аналізу – було виявлено, що «ефект самоорганізації» на рівні правової системи залежить від ступеня самоорганізації на рівні її компонентів і є результатом прояву тенденції ієрархічного керування внутрішньосистемними самоорганізаційними процесами. Самоорганізація на рівні правової системи в цілому і на рівні її компонентів зокрема, тобто правова самоорганізація, виявляє своє джерело в соціальній самоорганізації. Цим же автором вперше обґрунтовано, що правова система є комплексом порядків, які самоорганізуються, перебувають у погодженій взаємодії під впливом внутрішньосистемного детермінанта – правосвідомості, яка визначає форму правової самоорганізації і є квінтесенцією самоорганізації правової системи, яка здатна забезпечити когерентність самоорганізаційних процесів і «алгоритм» саморуху правової системи в цілому [21, с. 5, 11]. А отже, синергетика правової системи виявляється у її самоузгодженні, саморозвитку, які відбуваються за рахунок безперервної взаємодії

правової ідеології, системи права та юридичної практики. Але зазначений взаємозв'язок виникає не сам по собі. Логічно передбачити певні сполучні ланки, що відіграють роль «провідника», забезпечуючи взаємопроникнення та взаємовплив усіх елементів правової системи. І однією з таких ланок, безумовно, виступає правосвідомість, яка формує можливість утвердження концептуальних підходів до права, втілення їх у самій сутності правових приписів з наступним відбиттям форми і змісту цих приписів на фактичній поведінці особи. Таким чином, визнаючи синергетичність правової системи, як відкритої та нелінійної, і розкривши роль у ній правосвідомості, можна акцентувати увагу на праксеологічному аспекті цього дослідження завдяки виявленню інтегративно-синергетичної ролі правосвідомості [22, с. 142]. З огляду на висвітлену концепцію та використовуючи ефективні механізми впливу на правову свідомість, можна забезпечити позитивні зміни в інших складниках правової реальності, що за законами системності приведе до якісних змін у системі в цілому. Тому цілком природно, що трансформації ідеологічних уявлень про значення й роль права у конкретній державі будуть відбиватися як у самій сутності правових приписів, так і на рівні юридичної техніки. Поліпшення ж або погіршення стану законодавства відбиватиметься на ефективності реалізації правових норм. Це складається у безперервний і циклічний процес та вимагає тонких механізмів впливу для удосконалення функціонування правової системи. І особливо слід враховувати можливість збоїв у функціонуванні правової системи у разі застосування помилкових, неефективних, науково не обґрунтованих методів впливу.

Синергетичну роль правосвідомості у правовій системі держави легко простежити, заглибившись в онтологічні та функціональні особливості всіх її уявних компонентів. Оскільки правова норма без її відбиття у свідомості особи залишиться лише словами на папері, а відповідно, не виконуватиме свого регулятивного призначення. І лише якщо буде сприйнятим особою, цей припис створює внутрішній імператив, який може суттєво варіюватися залежно від позитивного чи негативного його сприйняття, що у кінцевому результаті втілюється у фактичній правовій поведінці особи. З наведеного очевидним стає висновок про фундаментальну роль правосвідомості у правовій системі будь-якої країни. Правосвідомість виступає у вигляді сполучної ланки, що збалансовує роботу елементів правової системи, забезпечує її самокерованість, передає зміни у кожному

компоненті правової системи на наступний рівень [23, с. 308].

Висновки

Виходячи із вищезазначеного, підсумуємо: поряд із традиційно визначеними складниками правової системи (система права, правова ідеологія та юридична практика), функціонує відносно самостійний елемент правової реальності – правосвідомість, який не можна у повному обсязі включити до будь-якого з перелічених базових елементів через постійний вихід правосвідомості за їх межі. Також не є можливим повноцінне виділення досліджуваної категорії в окремий компонент, оскільки у будь-який момент часу через правосвідомість забезпечується уся множина зв'язків, які відбуваються всередині системи права. Тому можна констатувати існування правосвідомості як розумово-психологічної категорії, відносно незалежного елемента правової системи, що забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень та емоцій щодо фактичного і бажаного стану правових феноменів.

Разом із тим, зазначимо, що взаємозв'язок правової системи з іншими системами соціуму здійснюється за кібернетичним принципом та характеризує їхній зовнішній обопільний вплив одна на одну.

Список використаних джерел:

1. Огаренко Т. Структура та функції правової системи. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 5. С. 12–15.
2. Шевчук О. М. Засоби державного примусу у правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 22 с.
3. Теория государства и права : учебник / под ред. Р. А. Ромашова. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2005. 630 с.
4. Цыганов В. И. Теория государства и права: тезисы лекций. Н. Новгород, 2007. 142 с.
5. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. Москва: Юрист, 2003. 592 с.
6. Васецкий В. Ю. Доктрина прав людини в романо-германській правовій системі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 21 с.
7. Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : автореф. дис. ... доктора юрид. наук. Київ, 2002. 26 с.
8. Кухарук Т. В. Правовая система и систематика законодательства: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. СПб., 1998. 22 с.
9. Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Запоріжжя, 2009. 23 с.
10. Скакун О. Ф. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение. *Право України*. 2013. № 1. С. 9–116.
11. Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика. Москва: Формула права, 2010. 400 с.
12. Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади : автореф. дис. ... доктора юрид. наук. Київ, 2006. 37 с.
13. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ... доктора філософ. наук. Харків, 2010. 37 с.
14. Правосвідомість у правовій системі України: еволюційні особливості, професійний і регіональний виміри. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: у 5-ти т. / за ред. М. В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. 728 с.
15. Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання : монографія. Харків: Право, 2014. 156 с.
16. Коваленко І. І. Правове життя в інтегративному праворозумінні: смислові обриси. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 1 (28). С. 106–118.
17. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис. ... доктора юрид. наук. Київ, 2009. 38 с.
18. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. Москва: Изд-во политической литературы, 1987. 590 с.
19. Кудрявцев В. И., Самощенко И. С., Никитинский В. Н., Глазырин В. В. Эффективность правовых норм. Москва, 1980. 280 с.
20. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. СПб.: Алетейя, 2002. 414 с.
21. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 22 с.
22. Михайліна Т. В. Синергетика правосвідомості в контексті екологічної культури. *Екологія Донбасу: уроки історії та виклики сьогодення*: збірн. тез доп. (Вінниця, 10–11 жовтня 2017 р.). Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 141–143.
23. Михайліна Т. В. Синергетична роль правосвідомості. *Economic and law paradigm of modern society*. 2016. № 1. P. 305–309.

The article is devoted to the integrative role of legal consciousness in the legal system of society. In particular, revealed its cybernetic and synergetic aspect.

The article concludes that along with the traditionally defined components of the legal system (system of law, legal ideology and legal practice), there is a relatively independent element of the legal reality of legal consciousness, which can not be fully included in any of these basic elements through the constant exit

of legal consciousness beyond them. It is also not possible to fully allocate the studied category in a separate component, because at any time through the sense of justice provided the whole set of links that occur within the system of law. On the basis of this, the existence of legal consciousness as a mental-psychological category, as a relatively independent element of the legal system is stated, which provides its integrative and synergetic properties and reflects a set of knowledge, ideas and emotions regarding the actual and desired state of legal phenomena, has been disclosed.

It is emphasized that all the elements of legal reality acquire balance and mutual agreement, refracted in the minds of the legislator, judge, ordinary citizen as a subject of law, thereby providing the legal reality of the signs of self-government. This means that the synergy of the legal system is manifested in its self-coordination, self-development, which occur due to the continuous interaction of legal ideology, system of law and legal practice. But this relationship does not arise by itself. It is logical to provide for certain connecting links that play the role of a "guide", ensuring the interpenetration and mutual influence of all elements of the legal system.

The article notes that the relationship of the legal system with other systems of society is carried out according to the cybernetic principle and characterizes their external mutual influence on each other.

Key words: legal consciousness, legal system, cybernetics, synergetics, integration.